NÉMETH ISTVÁN
Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években

Hantos Elemér (1881–1942) Bécsben, Lipcsében, Párizsban, Cambridge-ben és Oxfordban folytatott tanulmányait követően állam- és jogtudományból doktorált. Hazatérése után Budapesten dolgozott ügyvédként, később részt vállalt számos pénzintézet és iparvállalat alapításában. 1910–1918 között az országgyűlésben a kormánypárti *Nemzeti Munkapárt* képviselője. 1916-ban a kereskedelmi minisztérium államtitkára, 1918-ban pedig a Postatakarékpénztár elnöke lett. 1917-től a budapesti közgazdasági egyetemen pénzügytant oktatott, s 1924-től egyidejűleg a Népszövetség közgazdasági bizottságának szakértőjeként dolgozott.

Hantos kezdetben a hazai gazdaság helyzetét, illetve a pénzügyet tanulmányozta – 1924-ben tanulmányt írt a magyar váltótörvényről –, később harminc éven keresztül a Monarchia, majd Közép-Európa gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A közép-európai együttműködésről számos publikációja ismert; Valerio Korek – Johann Stark: Mitteleuropa-Bibliographie (1919–1934) című kötete (Heymann Verlag, Berlin–Wien, 1935) 42 könyvét és tanulmányát sorolta fel. Miután ezek németül, franciául és olaszul is megjelentek, elképzelései és megoldási javaslatai – amelyekhez a gazdasági élet tapasztalatai társultak – befolyásolták az európai fejlődéssel kapcsolatos vitákat.

(Hantos elképzelései az első világháború alatt) Hantos 1915-ben, az első világháború idején a nemzet- és pénzgazdaság összefüggéseit elemezte, különös tekintettel az Osztrák-Magyar Monarchiára. Az első világháború gazdasági okait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a háború gazdasági okokból tört ki.

Anglia bel- és külpolitikai okok miatt csak másod-, illetve harmadsorban vett részt a háborúban, részvétele azonban világháborúhoz vezetett: „Legfőbb indítéka a gazdasági vetélytárs megsemmisítése volt. Az angol csapatok azzal a küldetéssel érkeztek a kontinensre, hogy az általuk megszállt területeken tervszerűen és teljesen megsemmisítsék a német ipari létesítményeket."[1] Anglia gazdasági fegyverekkel igyekezett megszerezni mindazt, amit fehér és színes szövetségeseivel nem tudott elérni.[2] „Ez a háború Anglia és Oroszország részéről elsősorban gazdasági háború. Anglia célja világuralmának fenntartása, Oroszországé tengeri hatalmának növelése, mindkettejük közös érdeke pedig a Német Birodalom és a Monarchia gazdasági fejlődésének megakadályozása."[3]

1915-ben Hantos még úgy vélte, hogy a Monarchia modern gazdasága kiállja a háború próbáját: a háború gazdasági tapasztalatai arra ösztönzik az országokat, hogy szükségleteikről maguk gondoskodjanak. A szabad kereskedelem háttérbe szorul, a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződések nagyrészt eltűnnek, s helyükre olyanok lépnek, amelyek kölcsönös előnyöket biztosítanak a háború alatt politikailag összeolvadt nemzeteknek; ezek az előnyök azonban nem terjednek ki az ellenséges államokra.

Úgy vélte, hogy a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia a háború kezdete óta gazdaságilag közeledett egymáshoz. Törökország pedig a háború révén visszaszerezte

gazdasági mozgásszabadságát. Ha a három hatalom között vámunió nem is lehetséges, de egy kereskedelem-politikai szövetség mindenképpen ajánlatos. Ez a szövetség pedig azt jelentené, hogy egy 120 millió lakosú, egységes gazdasági terület tárgyalhatna harmadik országokkal.[4] Mivel a háború kimenetele meghatározza e célok elérését, „ezért a háború befejezését nem óhajtjuk előbb és másképp, mint valamennyi ellenfelünk teljes és végleges legyőzésével."[5] A háború kimenetele azonban nem igazolta várakozásait.

(Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása s a nemzeti feszültségek továbbélése a Duna-medencében) Az Osztrák-Magyar Monarchia lakossága (1910-ben 51 millió lakos 676 000 km²-nyi területen) etnikailag, nyelvileg és kulturálisan egyedülállóan heterogén volt. A Monarchia határain belül egymástól jól elkülönülve tizenkét nemzetiség élt (németek, magyarok, csehek, lengyelek, rutének, románok, horvátok, szerbek, szlovének, muzulmánok, szlovákok, olaszok). 1867 óta a kormányzás az osztrák-magyar dualista állam keretein belül folyt, de nyilvánvaló volt, hogy a dualizmus helyett előbb vagy utóbb szilárdabb kormányzati formát kell keresni és alkalmazni.[6]

A versailles-i békeszerződést[7] követően a Monarchián belüli nemzeti kisállamok civakodásainak legfőbb oka a nemzetiségek öntudatra ébredése, a törökök kiszorítása a Balkánról (illetve Szerbia és Románia megalakulása), valamint a nagyhatalmi érdekek voltak. A győztes hatalmak (Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia) 1918 tavaszáig még nem döntötték el véglegesen, mi legyen a Monarchia sorsa: föderális berendezkedés vagy nemzetállamok létrehozása. Elképzeléseik között szerepelt a németellenes szláv államok létrehozásának terve is.

A Német Birodalomnak egyfajta keleti impériumot biztosító breszt-litovszki békeszerződés (1918. március 3.), a Monarchia különbéke-kísérleteinek meghiúsulása (IV. Károly békekísérletei), illetve a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági uniós megegyezése fordulatot jelentett a nyugati hatalmak politikájában. Az antant részéről a két monarchia gazdasági megállapodását úgy értelmezték, hogy a Monarchia végleg a Német Birodalom befolyása alá került.[8]

A Monarchia nemzetiségei területi követeléseikben egyáltalán nem mutattak több önmérsékletet, mint a századforduló magyar birodalmi gondolatának hirdetői. Minden nemzetnek voltak álmodozói, akik ha szóhoz, illetve hatalomhoz jutottak, rendszerint megtalálták bázisukat is.

A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsékelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

1914 előtt a Finnországtól a Földközi-tengerig terjedő régióban 100–120 millió ember közül 50 millió kisebbségként élt valamely állam határain belül, 1920 után pedig mintegy 32 millióan. Etnikai szempontból tehát javult a helyzet. Az új nemzetiségi kisebbségek közül legjelentősebb a német (6–7 millió Csehszlovákiában, Lengyelországban és másutt), az ukrán és rutén (5 millió), illetve a magyar (3–3,5 millió) volt. A tökéletlen nemzeti körülhatárolás

nyomán azonban a régiót továbbra is etnikai zavargások jellemezték. 1942–1943-ban az amerikaiak a béke-előkészítés során 34 gócpontot jelöltek meg, harmincat Közép- és Kelet-Európában![9]

Az első világháború győztes hatalmai a régióban két „védekezési módszerrel" igyekeztek stabilitást teremteni: először a Baltikum és a Földközi-tenger között újonnan létrehozott kisállamok együttműködésével, optimális esetben konföderációjukkal. Azonban hamar kiderült, hogy ez az együttműködés belső ellentéteik miatt nem működik. Nemcsak a győztesek és vesztesek, hanem a győztesek között is ellentét feszült. Lengyelország 1920 óta területszerző háborút folytatott Litvánia ellen, amely a Baltikumot két táborra osztotta. A Duna-medencében a kisantant 1921-től ellenségesen tekintett Magyarországra. A Balkánon pedig Bulgária nézett farkasszemet szomszédjaival.

Az etnikai feszültségek csillapítására Versailles-ban egy másik módszert, a kisebbségvédelem rendszerét is kidolgozták. Ennek szabályai lehetővé tették az állampolgárság szabad megválasztását. Bizonyos esetekben a kulturális, illetve területi autonómiát is biztosították. Csehszlovákia és Románia elméletben elfogadta ezen „ajánlásokat", de 1938-ig, illetve 1940-ig következetesen elzárkóztak megvalósításuktól.[10]

(Közép-Európa: Páneurópa regionális egysége) Hantos 1926 júniusában a magyar Páneurópa-szekció alapító tagjai közé tartozott, s aktív szerepet vállalt az R. N. Coudenhove-Kalergi által 1923-ban alapított Páneurópa Unió gazdasági programjainak kidolgozásában. Már az első, bécsi Páneurópa kongresszuson (1926. október 3–6.) határozati javaslatot terjesztett elő az európai közlekedésügy fontosságáról.[11] A tarthatatlan viszonyok leküzdésére Hantos Páneurópa- és Közép-Európa mozgalma 1923-tól kezdetben föderatív, később pedig konföderációs tendenciákat szorgalmazott a nemzetállamok összefogása érdekében. Úgy vélte, hogy az európai államszövetség páneurópai alapokon történő újjáépítése az államközösséget egyfajta organizmussá formálná, s pozitív tartalmat és életerőt kölcsönözne ezen államok szövetségének. Az állami felépítéssel kapcsolatban általában az „organikus" kifejezéssel érvelt.

Páneurópa csak fokozatosan alakulna ki a regionális csoportokból. A lépésről lépésre haladó fejlődés több állami csoportosulás révén valósulhatna meg, amelyek az érdekek azonossága miatt természetes módon, szorosan összetartoznak. Hantos egy nyugat-európai blokkal (Franciaország, Németország, Belgium, Luxemburg), a balti országok tömbjével (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia), valamint az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak gazdaságpolitikai egyesülésével (Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Ausztria) számolt. Utóbbi gazdasági térség összesen 1 227 000 km²-t tenne ki, 90 millió lakossal.[12]

Szerinte Páneurópa szervezetét csak organizmusokból lehet felépíteni. Közép-Európa új politikai egységei még csupán csíráikban léteznek, amelyek mostani formájukban sem világpolitikai, sem világgazdasági szemszögből nem képesek a szervezeti összefogásra.

Az Osztrák-Magyar Monarchia ideális gazdasági egységet képez s megfelelő önállósággal rendelkezik. A Párizs-környéki békerendszer nyomán politikailag és gazdaságilag hat önálló képződmény alakult, amelyek között nincs összefogás. Az egykori dunai monarchia felszámolása során kizárólag a hatalmi politika indítékai érvényesültek; az etnikai indokokat feláldozták, a gazdaságpolitikai funkciókat pedig nem vették figyelembe. A kisantant csak

egyetlen céllal: a békeszerződések fenntartására jött létre. A kisantant Közép-Európa kisebbik részét foglalja magába, ezért nem szolgálhat Közép-Európa kiindulópontjául. Közép-Európa Németország, Ausztria és Magyarország nélkül gazdaságilag csak torzó maradna.[13]

Megítélése szerint Közép-Európának két fontos kérdést kell megoldania: a gazdasági és nemzeti vonatkozásút. Gazdaságilag ismét egységet kell alkotnia; nemzeti téren pedig vagy a népek önrendelkezési jogát kell érvényesítenie, vagy a területi elvet felcserélni a személyi-nemzetivel. Közép-Európa természeti és erkölcsi követelménye a szuverén nemzetállamok gazdasági-, valuta-, és közlekedési közössége zárt autonóm kisebbségekkel.

Közép-Európa újjáépítési formájának annak lényegéből kell erednie, s nem a történelemből, amely semmiféle hasonlóságot sem mutat az adott helyzettel. A háború alatti Közép-Európa és a jelenlegi között nem létezik semmiféle párhuzam. Összeomlott minden közép-európai híd, amelyet a háború alatt építettek.

A közép-európai államszövetség manapság már csak földrajzi helyzetéből adódóan is szilárd magját alkotná a páneurópai szervezetnek. A politikai és gazdasági fejlődés menete folyamatosan újabb népeket s új politikai egységeket teremtene az államszövetség számára. A következő lépés egy szoros gazdasági együttműködés létrehozása lenne a Német Birodalommal és Franciaországgal. Kedvező körülmények közepette a közép-európai államszövetség kontinentális méretűvé növekedne. Végcélja olyan erős szervezet létrehozása lenne, amely képes lenne ellenállni a legerősebb nagyhatalmak világgazdasági kívánalmainak is.[14]

Közép-Európa csupán a kezdet lenne, a Páneurópa eszme részleges megvalósulása. De Páneurópa nem jöhet létre a Közép-Európa szervezet nélkül; létrehozása elképzelhetetlen a közép-európai vákuumon átnyúlva.

A népek egymáshoz való közeledését a gazdasági együttműködéssel kell kezdeni. Az embereket így a legkönnyebb meggyőzni arról, hogy az összefogás mindenki hasznára válik. A legzseniálisabb politikai elképzelések is eredménytelenek maradnak, ha nem egyeztethetők össze a gazdasági érdekekkel. A gazdasági lehetőség és szükségszerűség ezért a páneurópai elképzelés reálpolitikai próbaköve.

(Hantos Elemér az Európai Vámszövetségért és a közép-európai gazdasági közösségért az 1920-as években) Hantos már 1919 januárjában meg volt győződve arról, hogy a sok új határvonal (12 000 km) és vámhatár csak egy közép-európai gazdasági rendszerrel hidalható át. Ezért kidolgozta a térség különböző politikai egységeinek megegyezését szolgáló valuta-, kereskedelmi- és közlekedéspolitikai rendszert.[15]

1923 tavaszán a bécsi *Neue Freie Presse* hasábjain ismertette elképzeléseit Közép-Európa újjáépítése címmel. Hantos „közép-európai gazdasági szövetséget" hirdetett, amely alatt a dunai monarchia utódállamainak megegyezését értette. Közép-Európa újjáépítését a beteg valuták rendbe tételével kell kezdeni. Egyik előadásában kitért arra, hogy a kisantant létrehozásával meghiúsult a franciák „dunai föderációs" terve. A saint-germaini (222. cikk) és trianoni szerződések (205. cikk) a dunai monarchia gazdasági helyreállítását már azzal keresztül húzták, hogy e cikkelyek csak különleges szabályozást engedélyeztek Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia között. Hantos egy gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösséget javasolt, és ezt a közösséget „közép-európainak" nevezte.[16] A

szomszédsági gazdasági kapcsolatok politikától való mentesítésére törekedve szükségesnek tartotta „a gazdasági dunai-Európa” létrehozását.

Szerinte a békeszerződések megalkotói úgy gondolták, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felrobbantásával lefektetik a dunai államszövetség új államképződményének alapköveit; ezzel szemben csupán önkényesen új határokat húztak meg. Másfelől nem akadályozták meg a gazdasági egység, mint mindenféle közeledés lehetséges kiindulópontjának tönkretételét. Az előrelátás tökéletes hiánya mutatkozott meg abban is, hogy Közép-Európa két pénzrendszerét tucatnyi különböző értékű valutával váltották fel. Így a Monarchia 1816 óta meglévő valuta-politikai egysége helyett hat különböző pénznem került forgalomba. Közép-Európa nyomorúsága és szenvedései ezen valuták sokaságában, ingadozásában és elértéktelenedésében fejeződött ki, s valóságos valuta-káosz alakult ki.

Hantos az 1920-as évek elejétől egyre aktívabban lépett fel az európai, kiváltképpen pedig a közép-európai integráció mellett. 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértőjévé nevezték ki. Megalapította a budapesti, brünni és bécsi Közép-európai Intézetet, valamint a genovai Centre d’ Études de l’ Europe Centrale-t.

A vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért küzdő gazdasági vezetők és közgazdászok kezdeményezésére 1924-ben létrejött az International Committee for a European Union. 1926-ig nemzeti bizottságok alakultak Németországban és Magyarországon; a szervezetnek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban is működtek csoportjai. A bizottság központi hivatalos lapja Hágában jelent meg, de Franciaországban és Németországban (1933-ig) is adtak ki folyóiratot. Az első elnökség tagja volt Edgar Stern-Rubarth német újságíró, Charles Gide francia közgazdász és Hantos Elemér. A bizottság munkatársai közé tartozott Paul von Zeeland, a belga Nemzeti Bank igazgatója s 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia bankár Edmond Giscard d’Estaing.

Az első Közép-európai Gazdasági Konferenciát (I. Mitteleuropäische Wirtschaftstagung) 1925. szeptember 8–9-én Bécsben tartották. A kongresszus Hantos javaslatára elfogadott egy határozatot, amely a közép-európai gazdaság tarthatatlan helyzetét a kisállamok nemzetgazdaságának nagymérvű elszigeteltségével magyarázta. A közép-európai államok képviselőiből közös munkabizottságot állítottak fel, amelynek feladata egy állandó közép-európai gazdasági szervezet alapítása volt.

Hantos Elemér 1925-ben, az Európai Vámszövetség (Europäischer Zollverein) megalapításakor a nemzetközi bizottság tagja lett. (Tagországok: Németország, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Olaszország, Ausztria, Svájc, Csehszlovákia, Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok). Az Európai Vámszövetség hívei a Vámszövetség elnöke, dr. Edgar Stern-Rubarth példázatával éltek szemléletük népszerűsítése érdekében: „Az alábbi példa mutatja, hogyan játszódnak le a tényleges folyamatok az állítólagosan védelemre szoruló >nemzeti< munkában: az angol szén a francia érchez vándorol, amely nyersvasként Németországba kerül, ahol gépeket gyártanak belőle. Ausztriában a német gépekkel ekéket gyártanak. Románia megvásárolja az ekéket búzatermesztéséhez, amelyet aztán a magyar malmokban őrölnek meg. Angliának ugyanakkor szüksége van a lisztre, hogy bányászainak kenyeret készítsen, amelyet végül hatszoros vámok drágítanak. Tulajdonképpen csak egyetlen fogyasztó van: a nemzetközi piac. Ez kiegészül a nemzetközi pénzügyi rendszerrel, amely a világ minden részét egységes gazdasági közösséggé egyesíti. E közösség minden tagja, legyen az egyén vagy maga az állam, egymás között és önmagukban is termelők és fogyasztók, hitelezők és adósok”.[17]

1925-ben a Népszövetség támogatásával Hantos két könyvet adott ki: A pénz problémája Közép-Európában (Das Geldproblem in Mitteleuropa), illetve A kereskedelempolitika Közép-Európában (Die Handelspolitik in Mitteleuropa).[18] Azon fáradozott, hogy az elméletileg helyeset és a gyakorlatilag célszerűt összhangba hozza a politikailag lehetségessel. A közép-európai összefogás megvalósítása a vezető államférfiak jóakaratától, illetve belátásuktól függött; a tudomány csupán az elméleti alapokat tudta biztosítani. Hét év önálló kisállamisága alaposan megváltoztatta a szemléletet, s az egyesítés gondolatának számos hívet szerzett. A gondolat már nemcsak egy-két „fantaszta" dolgozószobájában volt jelen, hanem a nagyhatalmak állami hivatalaiba is beférkőzött, s 1925 nyarán az osztrák kormány által szorgalmazott népszövetségi szakértői bizottság révén rendkívüli aktualitást nyert. Az első gyakorlati lépéseket az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a luxemburgi Emile Mayrisch kezdeményezésére nemzetközi acélkartellt hoztak létre. A kartell egyesítette a francia, német, belga és luxemburgi acélipart és a Saar-vidék kohóit. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acélgyártói is csatlakoztak a kartellhez.

A páneurópai gondolat átültetése a gazdaságba az Európai Vámszövetség keretein belül valósult meg. A világháború előtt a vámtarifák voltak a legfontosabb kereskedelempolitikai eszközök. Ehhez a hagyományos kereskedelempolitikai „fegyverhez" a világháború után újabb akadályok csatlakoztak: valutaingadozások, átutalási nehézségek, forgalmi akadályok, ki- és beviteli tilalmak, forgalmi adók és a vasúti szállítás díjai. „A minden laikust meggyőző következtetés így szólt: a vámok fenntartása áremelkedést jelent; az áremelkedés a vásárlóerő visszaesését hozza magával; a vásárlóerő visszaesése forgalomcsökkenést eredményez; a forgalomcsökkenés a termelés csökkentésére kényszerít; a termeléscsökkentés szegénységet és nyomort okoz. Ezzel szemben az Európai Vámszövetség a vámok eltörlésével árcsökkentést jelent: az árcsökkentés magas vásárlóerőt teremt; a megnövekedett vásárlóerő a forgalom bővítését kívánja; a forgalombővítés pedig termelésnövekedést eredményez; a termelésnövekedés pedig jóléthez és gazdagsághoz vezet".[19]

Európában – az Amerikai Egyesült Államok dinamikus gazdasági fejlődéséhez képest – az 1920-as években kaotikus gazdasági helyzet alakult ki. Az 1914. évi állapottal azonos területen 26 helyett 38 vámterület jött létre, a 13 önálló fizetőeszköz helyett pedig 27 pénznem volt forgalomban. Európa közlekedési hálózatát több mint egy tucat forgalmi rendszer robbantotta fel. Európa szétforgácsolódott, ahelyett, hogy az egyesítésre, a központosításra, illetve az összefogásra törekedett volna.

Ezért az Európai Vámszövetség elsődleges feladata a gazdasági válság enyhítése, illetve az európai országok problémáiktól való megszabadítása volt. Az egységes vámterülettel rendelkező, gazdaságilag erős Európa, egyre növekvő vásárlóerővel a többi gazdasági terület számára is értékes lehet. A kontinens egyesítését azonban nem szabad fegyverként használni az Európán kívüli világgal szemben.[20]

Az Európai Vámszövetség regionális felépítésénél fel lehet használni a Locarno-ban létrehozott regionális szerződések politikai rendszerét. Mindez azonban csak átmeneti szakaszt jelentene az európai vámszövetség irányában. Az állami biztonsághoz csak egy út vezet: a gazdasági akadályok megszüntetése a pénzügy, a gazdaság és a közlekedés terén. Bizonyos áruknak vámmentességet vagy különösen kedvező vámtarifát kellene biztosítani. Az alacsonyabb vámokat az érintett államok közötti kollektív szerződéssel vagy külön szerződések rendszerével kellene megteremteni. A kereskedelempolitikai közeledés még hatékonyabb lenne, ha megvalósulna a szabad személyi-, fizetési- és tőkeforgalom.

Hantos indítványozta, hogy hozzanak intézkedéseket és alapvető változásokat a közlekedés- és a szállítás szervezeteiben is. Az utódállamok nemzetközi vasútközösséget alakíthatnának. Közép-Európa valamennyi tömegtermékének legtermészetesebb és legideálisabb szállítási útvonala a Duna lehetne. Mindkét szállítási forma esetében közös díjszabásban és átrakodási rendszerben kellene megállapodni.

A legszükségesebb intézkedések közé tartozik egy közép-európai pénzügyi közösség létrehozása. Hantos megoldásként a jegybankok kartellba tömörülését javasolta, amely a közös valuta előnyeit összhangba hozná az államok féltve őrzött pénzügyi önállóságával. Egy ilyen valutaközösség, amelyben a szerződéses államok önálló jegybankkal rendelkeznek, szoros gazdasági összefogásra sarkalná az elkülönült vámterületeket is.[21]

(Közép-Európa Intézet a közép-európai államok kulturális és gazdasági közeledésének támogatására) „A teljesen megváltozott, új helyzetben semmit sem lehet megőrizni abból, ami a régi Közép-Európát politikailag, gazdaságilag és társadalmilag összetartotta. Törést szenvedett a közép-európai kereskedelmi szerződések rendszere, a közép-európai közlekedési hálózat, a közép-európai hitelrendszer és a közép-európai valutarendszer. Közép-Európa csak földrajzi fogalomként maradt fenn, s jelenlegi nemzeti, gazdasági és társadalmi széttagoltságában még nagyobb szüksége van egy szervezetre, mint valaha. Különösen a kultúra és a gazdaság az a két terület, ahol mielőbbi összefogásra van szükség" – írta Hantos 1926 tavaszán.[22]

1925–1926-ban a bécsi egyetemen előadássorozatot tartott Közép-Európa kulturális problémáiról. Már a kezdettől tisztában volt azzal, hogy a közép-európai gazdasági megegyezés legmegfelelőbb kiindulópontja az évszázados kulturális kapcsolat és kultúrközösség, amely a közép-európai népeket minden ellenségeskedés ellenére összekapcsolja.

Közép-Európában csak az állam és főleg a nagyvárosok rendelkeztek a szellemi kultúra támogatásához és megszervezéséhez szükséges anyagi eszközökkel. A világháború és a forradalmak hatására a közösségek gazdasági helyzete annyira leromlott, hogy képtelenek voltak a régi értelemben a kultúra támogatóiként fellépni. A kultúra kérdése mindinkább az állami költségvetés pénzügyi problémája lett. A kultúra hordozóinak szélesebb rétege is csak nehezen vészelte át ezt a válságot. A szociális átrétegződés a legfontosabb kulturális tényezőt, az oktatási hagyományt is maga alá temette. A vállalkozói világ új gazdagjai a szegénységgel és a tudatlansággal szemben kevés megértést mutattak.

A kis területen egymás mellett élő népek nemzetközi viszálykodásai a fegyverkezést az értelmetlenségig fokozták. Az uralkodó katonai nacionalizmus költségeit legfőképpen a kulturális kiadások sínylették meg. A kultúrára és az oktatásra fordított összegek az állami költségvetésben messze elmaradtak a katonai kiadások mögött.

Hantos a közép-európai kulturális válság okait kultúrpolitikai, pénzügy-politikai, nemzetpolitikai és szervezeti területeken kereste. Ezért közép-európai intézet felállítását kezdeményezte, amelynek világosan felvázolta alapelveit is. A szilárdan felépített Közép-Európa építőelemeit a tudományos kutatómunka eredményei szolgáltatnák. Az alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszer kivezethetne a káoszból. Hantos a közép-európai megegyezés legfőbb akadályát a népeket közösen érintő ügyekben ugyanis a céltalanságban, a programnélküliségben és a tervek hiányában látta.

A Közép-Európa Intézetnek olyan létesítménynek kellene lennie, amely valamennyi közép-európai államot közös szellemi kötelékben, kulturális és gazdasági szintézisben egyesít. Egyedül a különböző államok tudományos és gazdasági életének kiemelkedő képviselői elegendő alapot jelentenének az államközi társadalmi szervezet létrehozásához.

„A Közép-Európa Intézetnek minden eszközzel azon kell lennie, hogy lehetővé tegyen egy növekvő és tartós kulturális, illetve gazdasági együttműködést. Élénk gondolatcsere a konferenciákon, a sajtóban, az irodalomban, szorosabb kapcsolatok valamennyi tudományos és műszaki területen, a különböző tudományágak oktatóinak cseréje, tanulók kölcsönös bevonása egymás oktatási intézményeibe – ezek az eszközei annak, hogy a Közép-Európa Intézet értékes, népeket egyesítő szervezetté váljon.”[23]

A Közép-Európa Intézet alapszabályzatának tervezete célul tűzte ki, „hogy megteremti a közép-európai népek kulturális és gazdasági megegyezéséhez és közeledéséhez szükséges tudományos alapokat. […] Távolabbi feladatának tartja, hogy olyan eszközöket és utakat találjon, amelyek az államok teljes politikai függetlenségének megőrzése mellett, a közép-európai népek a kulturális és gazdasági összefogás előnyeiben részesüljenek.”[24] A tervezet kilátásba helyezte, hogy alábbi módszerekkel segíti elő a közép-európai országok együttműködését: személyes kapcsolatfelvétel a gazdaság kiváló tudósai, illetve képviselői között, gazdasági intézmények és testületek közös munkája, közös tanácskozások a megfelelő szakmai- és érdekcsoportok között, konferenciák, tudományos publikációk és rendezvények.

A Közép-Európa Intézet székhelyéül Hantos valamelyik állam fővárosát (Belgrád, Berlin, Budapest, Bukarest, Prága, Varsó, Bécs) jelölte meg. A székhely három éves periódusokban váltakozna, az új helyszínről az elnökség egyszerű többséggel szavazna. Az intézménynek Közép-Európa minden fővárosában lenne kirendeltsége. Az intézmény politikamentes, kulturális és gazdasági egyesületként létezne. A rendes tagok mellett levelező és támogató tagjai is lennének.[25]

(A közép-európai gazdasági kérdés a világgazdasági konferencián (1927. május 4–23.) Az első világgazdasági-konferencia 1927. májusban Genfben ülésezett a Népszövetség rendezésében, amelyen 47 állam képviseltette magát. „Az egész világgazdasági konferencia célja az volt, hogy a tudomány fényével és a gyakorlat módszereivel felhívja a figyelmet arra, hogy a népek elkeseredett versengése – amelyben az egyik csak arra vár, mikor fullad ki a másik – csak további és még súlyosabb megrázkódtatásokhoz vezet, amelyből csak egyetlen kiút van: a gazdasági szolidaritás felismerése és ápolása”.[26]

Hantos elégedetlen volt a konferencia előkészítő dokumentumaival, mert azok nem nyújtottak pontos képet a közép-európai helyzetről. Európa szerkezetének bemutatásakor annak közepét nevezték meg a legtöbb gazdasági nyomorúság gócpontjául, de összekapcsolták Kelet-Európával, a így alaposan elhomályosították a róla alkotott képet. A „Közép- és Kelet-Európa” csoportból ugyan kizárták a Szovjetunió tagállamait, de a fennmaradó részek még így sem illettek egy csoportba. Németország, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia mellett Bulgáriát, Észtországot, Lettországot és Litvániát is Közép-Európával együtt emlegették, amely országokkal alig tartott fenn gazdasági kapcsolatot. Hantos felemelte szavát Közép-Európa fogalmának pontosításáért. Szerinte megfelelne Európa újjárendezésének, ha »Közép-Európa« fogalmát kiszélesítenék, illetve a közép-európai gazdasági régiót megnagyobbítanák. A közép-európai gazdasági

terület egykor csak a Német Birodalmat és az Osztrák-Magyar Monarchiát jelentette, ma azonban kibővült kelet és nyugat felé, s felöleli a Balkán lényeges részeit. Ha Közép-Európa az Európa szívében fekvő Németország területeire és az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaira korlátozódna, akkor a korábbi Közép-Európával szemben növekedést jelentene, s 1,7 millió km²-t és 150,36 millió lakost tömörítene.[27]

A közép-európai gazdasági probléma nem kapott különösebb hangsúlyt a tárgyalásokon, ugyanakkor a konferencia több kiemelkedő résztvevője (Zimmermann, Layton, Loucheur) is felvetette a kérdést, és utaltak arra, hogy a gazdasági bajok fő színtere Közép-Európa. A közép-európai kérdésről szóló vita középpontjában Hantos emlékirata (Közép-Európa gazdasági problémája) állt, amelyet a bécsi Közép-európai Gazdasági Konferencia megbízásából írt. Emlékiratában megismételte érveit az egységes gazdasági terület előnyeiről, s megállapította, hogy „a korábbi közép-európai politikai rendszer visszaállítására már egy értelmes ember sem gondol. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet tekintve minden értelmes embernek fel kell tennie a kérdést, hogy helyes volt-e a nemzedékek hagyománya és az erős természeti erők által egybekovácsolt gazdasági közösséget hatalmi érdekek miatt szétrombolni”.[28]

(Javaslatok az agrárválság közép-európai megoldására) Hantos 1928 óta úgy vélte, hogy az agrárválságot a világtól függetlenül kell megoldani azokon a nagy és zárt gazdasági területeken, ahol a mezőgazdasági termékek termelése és fogyasztása egyensúlyban volt.

A három közép-európai ipari állam (Németország, Csehszlovákia, Ausztria) gabona iránti szükséglete döntő lehetne az agrártermékeket exportáló államok (Magyarország, Jugoszlávia, Románia) számára. A gabona-import átállítása, „a közép-európai agrárfeleslegek klíringje” nem veszélyeztetné a tengerentúli államokba irányuló kivitelt. Egy ilyenfajta regionális összefogás sürgősségét és szükségességét növeli, hogy az Egyesült Államok nagy erőfeszítéseket tett mezőgazdasága fellendítésére.

Közép-Európában a szegénység és a születések számának csökkenése tovább súlyosbította a válságot; e régió kevésbé a tengerentúli túltermelés beáramlására, mint inkább a hagyományos fogyasztói területek lecsökkent fogyasztására panaszkodhat. A közép-európai agrárválságot nem az amerikai dömpingáruk beáramlása okozta, csak a kegyelemdöfést adta meg neki. Az itteni agrárválság ugyan összefügg a tengerentúli gabonatermeléssel, eredetét tekintve azonban nem azonos vele. Az európai földművelés összeomlott az amerikai kínálat alatt, mivel túlságosan megterhelte a szerencsétlen birtokmegoszlás, a termelőeszközök drágulása, az adózási és szociális feltételek és a pénzhiány.[29] Miképpen a válság okát nem az amerikai árak mélyrepülésében kell keresni, úgy a válságból való kilábalást sem lehet az amerikai gabonaárak emelkedésétől várni. A mezőgazdasági válság Közép-Európában nemcsak szélesebb és mélyrehatóbb, mint Európa más vidékein, de más természetű is, s ezért megoldása is más intézkedést igényel.

Hantos az agrárválság elsődleges okát az egységes termelési- és értékesítési terület szétverésében látta. Az országok hirtelen felszámolták egymással fennálló kapcsolataikat, hogy az autarchia-törekvéseknek behódolva, egymás ellen forduljanak. A dunai monarchia ritka gazdasági és ellátás-politika kiegyensúlyozottságot testesít meg. Szolidaritását a Német Birodalommal pedig úgy állították helyre, hogy a két gazdasági terület agrárvámjai nagyjából azonosak voltak. A háború előtti autarchia önálló, stabil árképzést ismert, amelyet a világpiac kevésbé befolyásolt. Közép-Európa új államai azonban kereskedelempolitikailag kevésbé

jelentősek, nincsenek árképző piacaik, ezért kiszolgáltatottak a világpiaci árak diktátumának. Ezek azonban sokszorosan alatta állnak a közép-európai mezőgazdaság termelési költségeinek.

A három exportáló ország (Magyarország, Románia, Jugoszlávia) egymással is versenyez, és kölcsönösen egymás alá ígérnek termékeik értékesítésekor. Ez adta a kezdő lökést a közép-európai piac szervezetének létrehozásához.

1930. augusztus 28–30-án a mezőgazdasági termékeket exportáló legfontosabb államok képviselői Varsóban egyetértettek abban, hogy a kis- és közepes államok a mezőgazdasági válságot egymástól függetlenül nem képesek megoldani.[30] A szomszédos agrárállamok kétoldalú szerződései helyett nemzetközi megállapodásokra van szükség.

Ahhoz, hogy az értékesítési piacokat felvértezzük a pénztelen termelők sürgető ajánlataival szemben, raktárházakat és értékesítő szerveket kell létrehozni, amelyeket fel kell készíteni az intervenciós vásárlásokra – vélekedett. A különböző, egyes ágazatokra való szétaprózás megnehezítené az értékesítést, s növelné a kockázatot. A világpiaci ár alákínálási konkurenciájának semlegesítésére olyan helyzetet kell teremteni a gazdák, a malmok és a gabonakereskedők számára, hogy lehetővé váljon termékeik értékesítésének elhalasztása. Mindez raktárak építését, az áruhitel megoldását és minőségi termelést igényel. A gazdákat színvonalas termékek előállítására kell ösztönözni, mert csak így lehet megszabadulni a tengerentúli versenytől.[31]

Hantos a kereskedelempolitikai együttműködés gazdasági feltételeit a három dunai államban tartotta a leglehetségesebbnek. Nagyjából ugyanolyan erős tárgyalópartnerek, legfontosabb mezőgazdasági termékeik megegyeznek, s a minőségi eltéréseknek sincs különösebb jelentősége. A búza, a kukorica, az árpa és a rozs összes kivitele a három dunai-államban közepes termés esetén 35–40 millió mázsa, amelyet az európai piacnak kellene felvennie. Eddig azonban nem így történt; a dunai termények csak nehezen és nagy áldozatok árán szállhattak versenybe a tengerentúli minőségi termékeivel szemben. A három állam együttműködése változtatna a helyzeten, törekvéseik feltételei azonosak és teljesen megalapozottak.

Lengyelország rozsexportjának nehézségei kevesebb lehetőséget kínálnak a többi felesleget termelő országgal való megegyezéshez. A rozs eladási ára a termelési költségek 60%-át tesz ki. A mezőgazdasági szükséghelyzetben Lengyelország elsősorban Németországgal, a világ legnagyobb rozstermelő országával osztozik. A két állam 1929 telén rozsegyezményt kötött, amelynek értelmében a német és lengyel rozseladást a világpiacon közösen, egy lengyel-német vegyes bizottság révén végzik.

A választóvonal tehát a négy agrárállam, illetve a három ipari állam között húzódik. Az ipari államoknak azt javasolták, hogy vegyék át az agrárállamok terményfeleslegét. Felvásárolhatnák a teljes búza- és árpafelesleget, s a kukoricafelesleg felét, anélkül, hogy ártanának saját mezőgazdaságuknak, vagy veszélyeztetnék fontos exportérdekeiket. Az agrárállamoknak az ipari államokhoz intézett javaslata termékeik előnyben részesítésére irányult. A vámkedvezmények nem illetnék meg más, főleg tengerentúli agrárállamokat. Ezzel szemben az ipari termékekre érvényben maradna a legnagyobb kedvezmény elve.[32]

Hantos azonban azzal is tisztában volt, hogy az európai kereskedelmi szerződésekből nem lehet egyoldalúan törölni a legnagyobb kedvezmény elvét. A mezőgazdasági termékek értékesítésében meghatározó Német Birodalom aligha lenne hajlandó arra, hogy a dunai

államok érdekében szakítson a legnagyobb kedvezmény elvével, mivel gazdasági kapcsolatai ezekkel az államokkal relatíve jelentéktelenek voltak. Németországban azt is hangsúlyozták, hogy a preferenciagondolatnak csak olyan államok esetében van értelme, amelyek egyedi, monopoljellegű termékeket exportálnak. Ezenkívül felmerült a kérdés, hogy Németország miért éppen a keleti agrárállamoknak biztosítson vámkedvezményeket, miért nem a nagyobb államoknak, amelyek többet kínálhatnának?[33]

(A világgazdaság racionalizálása és az európai feladatok) Az Osztrák Közgazdászok Társasága meghívásából Hantos 1929 decemberében Bécsben tartott előadásában elemezte a világgazdaság racionalizálódását. Véleménye szerint az emberiség az utóbbi évtized során számos nehézséget teremtett, amelyek a gazdag készletek ellenére mégis általános elszegényedéshez vezethetnek. A világgazdaság jelenlegi, nem kielégítő helyzete nem a természet sivárságára, hanem a rendelkezésre álló erőkhöz való nem megfelelő alkalmazkodásra vezethető vissza. Nem a mennyiségi probléma jelenti a gondot, hanem az alkalmazkodási probléma, hogy a feladatot, a meglévő dolgokat célszerűen összehozzuk egymással.

Kísérlet történt arra, hogy a világgazdaság rendbetételét a háború és annak következményei révén megsemmisített világgazdasági építmények újjáépítésével kezdjék meg. A különböző akciók – beleértve a Népszövetségét is – az aktuális világgazdasági szükséghelyzet megszüntetését irányozták elő.[34]

A növekvő felismeréssel együtt erősödött a tudat, hogy a világgazdaság rendbetétele és konszolidálása csakis együttesen oldható meg. A válságból és a világgazdasági összefonódás felismeréséből alakult ki a nemzetközi racionalizálási mozgalom, amely tervszerű együttműködéssel kívánta összehangolni a termelési kapacitást a piac igényeivel. A világgazdasági racionalizálás egy kollektív fogalom; végső soron a magángazdasági és népgazdasági racionalizálás is e célnak van alárendelve.[35]

Ez idő tájt még konkrétabbá váltak Hantos javaslatai a világgazdaság talpra állításával kapcsolatban. A gazdasági feltételek változásával Európa világban betöltött szerepét illetően az első világháború után szükségessé vált földrészünk újjáépítése. „Európa trónfosztása” után Európa gazdasági egységét a Páneurópa-mozgalom keretén belül kellene helyreállítani. Ez egy politikamentes Páneurópa lenne, nem hatalompolitikai képződmény, sem egy megnagyobbított hatalom, hanem az európai államok gazdaságpolitikai célszövetsége, amely az európai gazdaság racionalizálása révén valósul meg.

E célszövetség megvalósításának három útja: az európai vámszövetség, az európai közlekedési közösség és az európai termelési közösség.

A vámhatárok eltörlésével létrejönne a különböző nemzetek együttműködésén nyugvó munkamegosztás és munkaegyesítés, vagyis megvalósulna Európa gazdasági egysége. Az európai vámszövetség célja Európa gazdasági alapokon történő stabilizációja. Ezt azonban csak lépésenként lehet megvalósítani. Európa gazdasági egységesítésének folyamatában a legígéretesebb út: a gazdaságilag, földrajzilag és politikailag egymásra utalt, illetve összefogásra hivatott államok előzőleg nagyobb gazdasági térségekké olvadnának össze. Egy páneurópai méretű világgazdasági rendszert csak organizmusokból lehet felépíteni. A francia-német gazdasági megegyezés mellett az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak gazdasági összefogása lenne az európai gazdasági unió legfontosabb feltétele. Az utódállamok

Kis-Közép-Európája Németországgal egy Nagy-Közép-Európává bővülhetne. Ahhoz, hogy a régiókból felépüljön az európai vámszövetség, a locarnói politikai rendszer mintájára regionális szerződéseket lehetne alkalmazni. A regionális szerződések azonban csak átmeneti szakaszt jelentenének.[36]

A gazdaságilag egységes Európa feltételei közé tartozik a közlekedésügy, amely a közlekedési eszközök eddigi párhuzamos fejlődése következtében nagyobb jelentőségű, mint a vámügy egységesítése. A hajózás, a posta- és táviratügy terén világméretű egységesítés kell, a telefon, a légi- és vasútközlekedés esetében pedig összeurópai megoldás szükséges.[37]

Az európai gazdaság rendszere az egyes termelési ágazatok együttműködésével jelentené az összefogás könnyebbik útját, mivel e területen már sokat ígérő kezdeményezések történtek az államok feletti szervezetek révén. Ilyen volt többek között a kontinentális acélpaktum az egykor ellenséges államok között; a nemzetközi rézkartell, s a kálisó-iparág megegyezése. Az európai kartellbe tömörülés előnyei az előállítás területén mutatkoznának meg. A háború utáni nemzetközi kartelleknek nem az eladási árak növekedésére, hanem az előállítási költségek csökkentésére, a racionalizálás révén megvalósuló nyereségnövekedésre kellene koncentrálniuk.

A termelői szervezetek nemzetközi érdekközössége főként az ipar területén elképzelhető. Lényegében azok a vállalkozások megbízhatóak és alkothatnak trösztöt és kartellt, amelyek nyersanyagokat termelnek ki vagy félkész termékeket állítanak elő. Kartellszerű tömörülés a mezőgazdaságban lehetetlen.[38]

(A nagyhatalmak a dunai térségben az 1930-as években) 1931-ben a dunai térség a nagyhatalmak politikai rivalizálásának középpontjába került.[39] „Hantos elképzelései elfogadhatatlanok" – számolt be von Hoesch párizsi német nagykövet a berlini külügyminisztériumnak (Auswärtiges Amt – Külügyi Hivatal) 1931 decemberében az egykori osztrák nagykövet, Riedl látogatására hivatkozva. Riedl ismét fel akarta hívni von Hoesch figyelmét a dunai konföderáció Németország nélküli létrehozásának fenyegető veszélyeire.[40] Riedl a veszély megelőzésére azt javasolta, hogy „a négy európai nagyhatalom: Németország, Anglia, Olaszország és Franciaország gyorsan egyezzenek meg, mielőtt még a dezorganizált európai gazdasági rendszer újjárendezéséről szóló tárgyalásokhoz csatlakoznak. Így ha esetleg a következő év elején konferenciára kerülne sor, a dunai konföderációs terveket el lehetne temetni".[41]

Hantos ezzel szemben továbbra is aktív maradt a közép-európai egyesítési törekvéseiben. A Bécs-Budapest gazdasági összefogás azonban megbukott az osztrák mezőgazdasági szervek ellenállása miatt. A Csehszlovákia – Ausztria – Magyarország hármas-megoldás viszont Románia és Jugoszlávia ellenszenvét váltotta ki. Ezért 1931–1932-ben Hantos új tervvel hozakodott elő, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Jugoszláviát és Magyarországot foglalná magába. Románia mellett Németországot is kizárták volna.[42]

1932 februárjában a magyar Páneurópai szekció kezdeményezésére Budapesten hat utódállam konferenciájára került sor a gazdasági összefogás ügyében. A vita alapját a Hantos által összeállított bizalmas kérdőív alkotta. Többek között elhatározták, hogy „a jelenlegi feladat a hat utódállam közötti, kölcsönösen előnyös megállapodások helyreállítása. Mivel azonban ez

a piac a teljes termelés számára nem elegendő, az összefogás más érdekelt államokkal valamennyi gazdasági szektornak hasznos és kívánatos."[43]

Hantos tudomásul vette a hatalompolitikai realitásokat, s közölte a sajtó képviselőivel, hogy tekintettel lesznek a két nagy szomszédra, Németországra és Olaszországra, mert támogatásuk nélkül a közép-európai helyzeten csak nehezen lehet változtatni. A német követség így értékelte a nyilatkozatot: Hantos „tekintettel akart lenni a magyarországi és németországi közvéleményre, amelynek a dunai konföderáció gondolatát elfogadhatóan igyekezett tálalni".[44] A különböző kifogások mégsem bizonytalanították el Hantost.

A Tardieu-terv (1932. március) a hat dunai állam kölcsönös előnyökön alapuló regionális összefogását javasolta. Berlin a Tardieu-tervet meg akarta buktatni, viszont el akarta kerülni a nyílt német-francia összetűzést. A Tardieu-terv megbeszélésére megrendezett londoni konferencia (1932. április) sikertelensége „a végét jelentette azoknak a próbálkozásoknak, amelyek a dunai térség kérdését valamennyi utódállam gazdasági egyesítésével szándékozták megoldani".[45] Pedig a stresai konferencián (1932. szeptember) megfogalmazódott, hogy Európa gazdasági problémáinak fő színtere a Duna-medencében keresendő, ahonnan minden nehézség kiindul.

1933 elején Hantos új könyvében kifejtette, hogy „keletről a bolsevizmustól fenyegetve, nyugatról a kapitalizmus által gyéren támogatva, számos szétforgácsoló erőtől feldúlva, Közép-Európa a kontinens tűzfészke lesz, és állandó veszélyt jelent a világ békéjére".[46]

Közép-Európa újjáépítésére szigorúan tudományos szemszögből komplett rendszert dolgozott ki. A hatalompolitikai realitásoknak megfelelően számolt a nagyhatalmak – elsősorban Németország, Olaszország és Lengyelország – egyre növekvő érdeklődésével e régió iránt.

Szintézise különböző utakat vázolt fel a közép-európai regionális felemelkedésére. Megvalósulhatna az iparból kiindulva, mint ahogy a német-osztrák vámunió terve (1931) kilátásba helyezte. A fellendülés a mezőgazdaságból is kiindulhat, miként azt a közép-európai államok különféle agrár-konferenciái is bizonyították. A dunai államok összefogásával vagy más állam-kombinációkkal is lehetne kezdeni, de egy ilyen folyamat nem irányulhatna más nép vagy állam ellen. Hantos gazdaságpolitikai rendszere a kereskedelem-, az ipar-, az agrár-, a közlekedési és a pénzügypolitikára támaszkodott.[47]

1935 tavaszán Hantos már más fogalmat használt: nem Közép-Európáról, hanem a dunai térségről beszélt. „A döntést a dunai kérdésben nem a tudomány, nem a gazdaság, hanem a politika hozza meg; nem a felismerés, nem az ésszerűség, hanem az akarat lesz a meghatározó" – írta, nyilvánvalóan a nemzetiszocialista politika erősödő befolyását tapasztalva a térség iránt.[48] Meghiúsult a kísérlet, hogy a gazdaságot a politikától elkülönülve hozzuk rendbe. „Próbáljuk meg ezért a politikát a gazdaság részéről túlszárnyalni, és a gazdasági összefogással teremtsünk egy szabadabb, frissebb légkört."[49] Javaslatai azonban nem találtak meghallgatásra, miután Hjalmar Schacht Új terve teljesen új helyzetet teremtett e régióban.

(Összegzés) Hantos Elemér azon értelmiségiek és közgazdászok közé tartozott az első világháború után, akik a gazdasági és kulturális közeledés elméleti alapjait és gyakorlati

lehetőségeit keresték, amely a kiutat jelenthetne Európa, illetve Közép-Európa politikai széttagoltságából és dezorganizációjából. Vissza akarta állítani az egykori Ausztria-Magyarország utódállamainak korábbi szerves együttműködését.

A közép-európai kérdés feltételei a háborús évekhez képest teljesen megváltoztak. A döntő tényező akkor a közös védekezés gondolata volt az Egyesült Államok gazdasági túlerejével szemben. Az 1920-as években beérték volna a nemzetek kulturális kibékülésével és gazdasági megegyezésével, amelyek több évszázadon keresztül előnyös egységben éltek. A háború előtt főleg német körök szorgalmazták az együttműködést. Az 1920-as években Németország azonban már csak megfigyelőként viszonyult az elképzeléshez.

A válságból csak alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszerrel lehetett volna kilábalni. Hantos szerint a közép-európai megegyezés legfőbb akadálya az iránytévesztés, illetve a programok és tervek teljes hiánya a nemzeteket közösen érintő kérdésekben. Teljes tudományos és gyakorlati tevékenységét a közép-európai összefogás kidolgozásának és népszerűsítésének szentelte.

A közép-európai agrárválság megoldására a hét közép-európai állam blokkját javasolta. Így teljesen érvényesülhetne Közép-Európa mezőgazdasági önállósága, s a mezőgazdaság értékesítési lehetőségeinek biztosításával jelentősen erősödne az ipari termékek piaca. Hantos „realista programja" így szólt: közös harc a kiviteli prémiumok ellen, az agrárállamok együttes fellépése az állategészségügyi kérdésben, a közös érdekek támogatása a kereskedelmi-szervezeti együttműködés révén, megegyezés az áruszállítási díjakban, kereskedelempolitikai megegyezés. A regionális összefogás megfelelő kiindulópontul szolgálna az Európa többi államaival létrehozandó közös platformra az előnyös vámrendszer szükségessége ügyében.

Az 1930-as évek elején a Közép-Európa kérdést felváltotta a dunai térség kérdése. Hantosnak felrótták, hogy „a hiányosságok felsorolásával" foglalkozik. 1936-ban Hjalmar Schacht Új Terve alapján Németország kétoldalú gazdasági szerződéseket kötött a közép-európai térség országaival. A térségben rövidesen érvényesülő német hegemónia nyomán a dunai-Európa együttműködésének valamennyi elképzelése összeomlott, függetlenül attól, hogy korábban Hantos elveit, a kisantant modelljét, vagy éppenséggel más mintát követtek.

JEGYZETEK

[1] HANTOS, ELEMÉR: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg. Mit besonderer Rücksicht auf Österreich-Ungarn.* O. Hapke, Göttingen/Berlin, 1915 p. 8.

[2] Uo. p. 10.

[3] Uo. p. 13.

[4] Lásd többek között: FISCHER, FRITZ: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.* Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967.; MEYER, HENRY CORD: *Mitteleuropa in German Thougt and action 1815–1945.* Martinus Nijhoff, The Hague, 1955; ELVERT, JÜRGEN: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999; PLASCHKA, G. RICHARD / HASELSTEINER, HORST / SUPPAN, ARNOLD / DRABEK, ANNA M. / ZAAR, BIRGITTA (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995; OPITZ, REINHARD (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945.* Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977; NÉMETH ISTVÁN: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó,

Budapest, 2001 p. 154–181; GALÁNTAI JÓZSEF: *Az I. világháború.* Korona Kiadó, Budapest, 2000 p. 311–315; NAUMANN, FRIEDRICH: *Mitteleuropa.* Berlin, 1915 (magyarul: NAUMANN FRIGYES: *Középeurópa.* Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1916.), ORMOS MÁRIA: *Közép-Európa, Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007

[5] HANTOS, E.: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg*. p. 28.

[6] Vö. ROMSICS IGNÁC: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996. p. 304.; JÁSZI OSZKÁR: *A Habsburg-Monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest, 1982

[7] A trianoni békeszerződésről az utóbbi években megjelent könyvek között lásd: FEJTŐ FERENC: *Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997; ROMSICS I.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. Uő.: *A trianoni békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Uő.: *Múltról a mának.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004; ZEIDLER MIKLÓS: *Trianon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

[8] ROMSICS I.: *Helyünk és sorsunk.* p. 309.

[9] Uo. p. 312.

[10] Uo. p. 314.

[11] HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft.* Hrsg. von der Organisation Verlagsgesellschaft m. b. H. (S. Hirzel), Berlin, 1928. p. 42.

[12] Uo. p. 39.

[13] Uo. p. 55.

[14] Uo. p. 25.

[15] HANTOS, ELEMÉR: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925 p. 11.

[16] KÜHL, JOACHIM: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1958 p. 55.

[17] HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. p. 11.

[18] HANTOS, ELEMÉR: *Das Geldproblem in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925; uő.: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925.

[19] HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. p. 28.

[20] Uo. p. 33. és 36.

[21] Uo. p. 60.

[22] HANTOS, ELEMÉR: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa*. Verlag F. Enke, Stuttgart, 1926 p. 32.

[23] Uo. p. 35.

[24] Uo. p. 36.

[25] Uo. p. 37.

[26] HANTOS, ELEMÉR: *Die Weltwirtschaftskonferenz. Probleme und Ergebnisse.* G. A. Gloeckner, Verlagsbuchhandlung in Leipzig, 1928 p. 15.

[27] Uo. p. 134.

[28] Uo. p. 131.

[29] HANTOS, ELEMÉR: *Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise.* In: *Berichte über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und internationale Landwirtschaft.* Berlin, 1930 p. 46.

[30] SUNDHAUSSEN, HOLM: *Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Außenpolitik unter Brüning.* In: BENZ, WOLFGANG/GRAML, HERMANN (Hrsg): *Aspekte deutscher Außenpolitik im 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1976 p. 150–157. V. ö.: TIBAL, ANDRE: *La crise des Etats Agricoles Europeens et l'Action Internationale (Janvier 1930 – Mai 1931). Documents recueillis et commentes.* Publications de la Conciliation Internationale, Paris, 1931.

[31] HANTOS, ELEMÉR: *Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise*. p. 50.

[32] Uo. p. 54.

[33] Uo. p. 55.

[34] HANTOS, ELEMÉR: *Die Rationalisierung der Weltwirtschaft.* Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1930 p. 4.

[35] Uo. p. 10.

[36] Uo. p. 36.
[37] Uo. p. 38.
[38] Uo. p. 44.
[39] V. ö.: Sundhaussen, H.: *Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum*.; SCHRÖDER, HANS-JÜRGEN: *Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936.* In: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5.32.; HANS-JÜRGEN SCHRÖDER: Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–36. In: FUNKE, MANFRED (Hrsg.): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches.* Düsseldorf, 1976 p. 757–773.; uő: *Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion der angelsächsischen Mächte 1929–1933/34.* In: BECKER, JOSEF / HILDEBRAND, KLAUS (Hrsg.): *Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1919–1933.* München 1980 p. 343–360; BARIÉTY: *Der Tardieu-Plan zur Sanierung des Donauraumes (Februar – Mai 1932).* In: uo. p. 361–387; NÉMETH ISTVÁN: *Európa-tervek 1300–1945* p. 309–340; DIÓSZEGI LÁSZLÓ: *Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában.* In: ROMSICS I. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997 p. 63–113.
[40] ADAP, SERIE B: 1925–1933, BD. XIX, Göttingen 1983, p. 253. *Der Botschafter in Paris von Hoesch an das Auswärtige Amt. Telegramm (Paris, 10. Dezember 1931.)*
[41] Uo.
[42] Kühl, J.: *Föderationspläne*. i. m, p. 61.
[43] PA AA (B), R 70104, POL. 4. *Deutsche Gesandschaft an das Auswärtige Amt (Budapest, 15. Februar 1932).*
[44] Uo.
[45] Sundhaussen, H.: *Die Weltwirtschaftskrise.* i. m, p. 151.
[46] HANTOS, ELEMÉR: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa. Die wirtschaftliche Neugestaltung.* Berlin, 1933 p. 7.
[47] Uo. p. 8.
[48] HANTOS, ELEMÉR: *Die Neuordnung des Donaurames.* Berlin/Wien, 1935 p. 8.
[49] Uo. p. 11.

(Megjelent a Valóság 2010/1. számában)